

Afrika'da İslâm'ın Yayılmasında Hac Yolculuklarının Etkisi

The Effect of Hajj Journeys on the Spread of Islam in Africa

Hasan YAVUZ¹

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni, Kocaeli, Türkiye
Dr., Ministry of National Education, Religious Culture and Moral Knowledge Teacher, Kocaeli, Türkiye

hasanyavuz16@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2156-4828>

<https://ror.org/00jga9g46>

Makale Bilgisi / Article Information

Atıf / Citation: Yavuz, Hasan. "Afrika'da İslâm'ın Yayılmasında Hac Yolculuklarının Etkisi." *Bitlis İlahiyat Dergisi* 14 (Aralık, 2025), 71-87.

ÖZET

Geliş Tarihi: 13.08.2025
Kabul Tarihi: 17.11.2025
Yayın Tarihi: 15.12.2025

Bu çalışmada Afrikalı hacıların hac yolculukları esnasında farklı toplumlarla olan iletişimi ve bunun sonucunda İslâm'ın diğer toplumlar tarafından tanınması ele alınmıştır. Bu tespitlerin yapılabilmesi amacıyla ilgili tarih eserleri, seyahatnameler ve araştırmalardan istifade edilmiştir. Afrika'da İslâm, Hz. Peygamber döneminde yayılmaya başlamıştır. İslâm hâkimiyeti öncelikle fetihler ile başlamış daha sonra evlilikler, tarikatlar, göçler, hac yolculukları ve tebliğlerle Afrika'ya yerleşmiştir. Bu makalede İslâm'ın Afrika kıtasında hac yolculukları sırasında yayılması mevzu bahsedilmektedir. Hac için uzun mesafeler kateden Afrikalı hacılar, yolculukları esnasında Hicaz'a varmak için farklı toplumlarla karşılaşmış ve bu toplumların İslâm'la tanışmasına vesile olmuşlardır. Özellikle Batı Afrikalı hacıların Atlas Okyanusu'ndan başlayıp Kızıldeniz'e doğru devam eden hac yolculukları birçok animist kabilenin bulunduğu bölgeden geçmekteydi. Ayrıca Afrika'nın birçok bölgesindeki bazı kabileler hacca gidenlere özel saygı göstermekteydi. Hacılara gösterilen bu itibarın da etkisiyle hacdan dönenler toplumların İslâhı için daha çok çalışmakta ve onların İslâm'a tabi olmaları için gayret göstermekteydiler. Sonuç olarak Afrika'da İslâm'ın yayılmasında hac yolculuklarının önemli bir rol oynadığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler:

İslâm Tarihi, Hac, Hac Yolları, İslâm, Afrika, Tebliğ

ABSTRACT

Date of Submission: 13.08.2025
Date of Acceptance: 17.11.2025
Date of Publication: 15.12.2025

This study discusses the communication of African pilgrims with different societies during their pilgrimage and the resulting recognition of Islam by other societies. It uses general history works, travel books, and special researches in order to observe the impacts of pilgrimage journeys. Islam's expansion in Africa commenced during the era of the Prophet Muhammad (pbuh). It first started with the conquests, then Islam settled in Africa with marriage, Sûfi sects, migrations, pilgrimages and preaching. This article discusses the spread of Islam across Africa during the Hajj pilgrimage. African pilgrims, traveling long distances to reach the Hejaz, encountered diverse communities and facilitated their introduction to Islam. Especially the pilgrimage journeys of West African pilgrims, starting from the Atlantic Ocean and continuing towards the Red Sea, passed through the regions where many animist tribes live. In addition, some tribes in many parts of Africa pay special respect to pilgrims. Owing to the respect accorded to pilgrims, those returning from pilgrimage work harder for the improvement of societies and strive to make their societies follow Islam. As a result, it was seen that the pilgrimages had important effects on the spread of Islam in Africa.

Keywords:

Islamic History, Hajj, Pilgrimage Routes, Islam, Africa, Tabligh

Değerlendirme (Peer-Review)	Çift Taraflı Körlme / En az İki Dış Hakem / Double-Blind Peer Review / At Least Two External Reviewers
Etik Beyan (Ethical Statement)	Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/ yayımlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. This study does not require ethical committee approval, as it is based on data obtained through literature review/published sources. It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of the study, and all referenced works are cited in the bibliography. Bu makale, İslâm Tarihi ve Sanatları 8. Lisansüstü Öğrenci Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ve basılmayan "Afrika'da İslâm'ın Yayılmasına Haccın Etkisi" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş halidir. / This paper is the final version of an earlier announcement called "The Impact of the Hajj on the Spread of Islam in Africa," not previously printed, but orally presented at a symposium called the "8th Graduate Student Symposium on Islamic History and Arts," the content of which has now been developed and partially changed. For complaint: bider@beu.edu.tr
Benzerlik Taraması (Plagiarism Checks)	Turnitin
Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest)	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.
Telif Hakkı ve Lisans (Copyright & License)	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Afrika, geniş coğrafyası, zengin etnik yapısı ve kültürel çeşitliliği sebebiyle İslâm'ın farklı vasıtalarla kökleştiği bir kıta olarak dikkat çekmektedir. Bu çalışma, Afrika'da İslâm'ın yayılış sürecini Hz. Peygamber döneminden 19. yüzyıla kadar uzanan geniş bir tarihsel çerçevede, özellikle hac yolculuklarının bu süreçteki etkileri üzerinden ele almaktadır. İslâm'ın, Afrika'da tebliğ süreci Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminde başlamış, sonraki yüzyıllarda dönemsel olarak farklı hızlarla ilerlemiştir. Nitekim bu hususta pek çok kapsamlı çalışma mevcuttur. Hasan İbrahim Hasan'ın "*İntişârü'l-İslâm fi'l-kârretü'l-İfrîkiyye*",¹ Beşşar Ekrem'in "*Târihü'l-İslâm fi İfrîkiyye*"² gibi eserleri İslâm'ın Afrika'nın bütününde yayılmasına odaklanmıştır. Ibsa Ahmed Hassen'in "*Etiyopya Harar Bölgesinde Yeniden İslâmlaşma*",³ Musa Mudasıru'nun "*Batı Afrika'nın İslâmlaşması ve Songhai İmparatorluğu (M.1464-1591)*"⁴ ve Levent Öztürk'ün "*Etiyopya'da İslâmiyet I: Asr-ı Saâdet'te Habeşistan'la Münasebetler*"⁵ adlı çalışmaları ise Afrika'nın bir bölgesinde İslâm'ın yayılmasını ele alan çalışmalardır.

İslâm'ın Afrika kıtasında yayılış süreci, İslâm tarihi açısından çok boyutlu bir inceleme alanıdır. Bu süreç yalnızca askerî fetihlerle sınırlı kalmamış; ticaret, evlilik, göçler, tasavvufî hareketler ve özellikle hac yolculukları gibi farklı dinamiklerin etkisiyle şekillenmiştir.⁶ Bu etkenlerden bazıları üzerine çalışmalar yapılmıştır. Özellikle fetihleri konu alan fütûhât eserleri ilk dönemden itibaren önemini korumaktadır. Bu konuda en önemli eserler arasında Ebu'l-Kâsım Abdülhakem'in "*Fütûhu Mısır ve ahhâruha*"⁷ isimli çalışması sayılabilir. İslâm'ın yayılmasında diğer etkenleri ele alan çalışmalar arasında İSAV'ın hazırladığı "*Afrika'da İslâmiyet Dünü, Bugünü, Yarını*" başlıklı sempozyum başta olmak üzere, Ahmet Kavas'ın "*Afrika'da İslâm'ın Yayılışı*",⁸ Ünver Günay'ın "*Zenci Afrika'da İslâmiyetin Yayılışının Temel Etkenleri*",⁹ "*Zenci Afrika'da İslâmiyetin Yayılışının Belli Başlı Safhaları*"¹⁰ isimli makaleler zikredilebilir.

Afrika'da İslâm'ın yayılışına dair literatürde çok sayıda araştırma bulunmasına rağmen, hac yolculuklarının özel rolünü ele alan çalışmalar azdır. Ancak hac ibadetinin bu yayılış sürecindeki etkileri çoğunlukla sempozyum bildirileri ve münferit makalelerle sınırlı kalmıştır. Bu eksiklik, konunun daha sistematik ve bütüncül bir şekilde incelenmesini gerekli kılmaktadır. Bu konudaki eserlerden birkaç tanesi şunlardır: Hartum'da düzenlenen "*Mü'temeru Tarîki'l-hacci fi İfrîkiya*" sempozyumunda Eymen es-Sîsî'nin sunduğu "*Devru'l-hacci ve Kavâfilihî fi Eslemeti Garbi İfrîkiyâ*"¹¹ ile Vâil Nebîl İbrahim'in sunduğu "*Devru*

¹ bk. Hasan İbrâhim Hasan, *İntişârü'l-İslâm fi'l-kârretü'l-İfrîkiyye* (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıriyye, 1984).

² bk. Beşşar Ekrem Cemil, *Târihü'l-İslâm fi İfrîkiyâ* (Amman: Daru'l-Fikr, 2014).

³ bk. Ibsa Ahmed Hassen, *Etiyopya Harar Bölgesinde Yeniden İslâmlaşma (XVIII-XX. Yüzyıllar)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

⁴ bk. Mudasıru Musa, *Batı Afrika'nın İslâmlaşması ve Songhai İmparatorluğu (M.1464-1591)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

⁵ bk. Levent Öztürk (ed.), *Etiyopya'da İslâmiyet: Asr-ı Saadette Habeşistan'la Münasebetler* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2001).

⁶ Ünver Günay, Afrika'da İslâm'ın yayılışının dört istikamette gerçekleştiğini söyler. 1. Mısır üzerinden Nil vadisi istikametinde, 2. Mağrib'den Batı Afrika'ya doğru, 3. Sahra üzerinden Çad gölü istikameti, 4. Hindistan ve Arabistan'dan Doğu Afrika istikameti. Ünver Günay, "Zenci Afrika'da İslâmiyetin Yayılışının Belli Başlı Safhaları", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* Prof. M. Tayyib Okıç Armağanı (1978), 105-118.

⁷ bk. Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve ahhâruha*, ed. Charles C. Torrey (Leiden: E.J. Brill, 1920).

⁸ bk. Ahmet Kavas, "Afrika'da İslâm'ın Yayılışı", *Afrika'da İslâmiyet –Dünü, Bugünü, Yarını*, ed. Ahmet Kavas (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 147-177.

⁹ bk. Ünver Günay, "Zenci Afrika'da İslâmiyetin Yayılışının Temel Etkenleri", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 4 (1980), 105-118.

¹⁰ bk. Ünver Günay, "Zenci Afrika'da İslâmiyetin Yayılışının Belli Başlı Safhaları", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* Prof. M. Tayyib Okıç Armağanı (1978), 147-157.

¹¹ Eymen es-Sîsî, "Devru'l-hacci ve Kavâfilihî fi Eslemeti Garbi İfrîkiyâ", *Mü'temeru Tarîki'l-hacci fi İfrîkiya* (Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtü'l-İfrîkiya, 2016), 4/66104.

Rihleti'l-hacci fî Neşri'l-İslâmi fî Garbi Ifrikiyâ"¹² adlı tebliğler sayılabilir. Bu tebliğler genel olarak Batı Afrika'daki hükümdarların hac yolculuklarının İslâm'ın yayılması üzerindeki etkilerine yoğunlaşmaktadır.

İslâm'ın önemli bir ibadeti olan hac için tarih boyunca dünyanın dört bir tarafında yaşayan Müslümanlar tarafından uzun ve zorlu yolculuklar yapılmaktadır. Özellikle Afrikalı Müslümanların bu ibadeti yerine getirebilmeleri için Atlas Okyanusu'ndan başlayarak Kızıldeniz'e kadar 3200 km uzunluğunda mesafe katetmeleri gerekmiştir.¹³ Bu güzergâh uzunluğuyla beraber çok farklı zorlukları da barındırmaktadır ve bu zorlulardan biri Afrika arazisinin büyük olması ve ikliminin değişkenlik arz etmesidir.¹⁴ Afrikalı hacılar, Hicaz'a uzanan uzun yolculukları esnasında farklı toplumlarla karşılaşmış; bu karşılaşmalar sonucunda hem yeni kabilelerin İslâm ile tanışmasına vesile olmuş hem de dönüşlerinde kendi topluluklarına bilgi, kültür ve dini bilinç taşımışlardır. Ayrıca Afrikalı liderlerin gerçekleştirdikleri hac yolculukları, siyasî meşruiyetin güçlendirilmesi, İslâm dünyası ile ilişkilerin pekiştirilmesi ve toplumların İslâm'a yönelmesinde kayda değer sonuçlar doğurmuştur.¹⁵ Bu çalışmada, Afrikalı hacıların güzergâh boyunca farklı toplumlarla kurdukları ilişkiler, hac dönüşünde kendi topluluklarına yönelik tebliğ ve ıslah faaliyetleri ile Afrikalı hükümdarların hac yolculuklarının siyasal-dini yansımalarını incelemektedir. Böylelikle, İslâm'ın Afrika'da kökleşme sürecinde haccın nasıl bir katalizör işlevi gördüğü açıklığa kavuşturulacaktır.

Çalışmada tarihsel araştırma yöntemi esas alınmıştır. Konunun incelenmesinde klasik tarih kaynakları, seyahatnameler ve modern akademik araştırmalardan faydalanılmıştır. Özellikle Batı Afrika'dan Hicaz'a uzanan hac yollarının güzergâhları, bu güzergâhlar üzerindeki toplulukların İslâm ile tanışma süreçleri ve hac yolcularının toplumsal etkileri metin çözümlemesi yöntemiyle değerlendirilmiştir. Ayrıca Afrikalı hacıların dönüş sonrası gerçekleştirdikleri ıslah hareketleri ve siyasi liderlerin hac yolculuklarının tarihsel yansımaları örnek olaylar üzerinden analiz edilmiştir.

Bu çerçevede şu sorulara yanıt aranmıştır: Hac güzergâhları üzerinde bulunan toplumlar, Afrikalı hacılar aracılığıyla İslâm'ı nasıl tanımıştır? Hacdən dönen bireyler ve âlimler, kendi toplumlarının dinî ve sosyal dönüşümünde nasıl bir rol oynamıştır? Afrikalı liderlerin gerçekleştirdikleri hac yolculukları, İslâm'ın siyasî ve kültürel yayılışında hangi sonuçları doğurmuştur? Bu sorular etrafında çalışmanın yapısı şu şekilde kurgulanmıştır: İlk olarak Afrika'da İslâm'ın yayılışının genel hatları ortaya koyulmuş ve ardından hac güzergâhları üzerinde farklı kabilelerin İslâm ile tanışma süreçleri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, hacdən dönenlerin kendi toplumlarına yönelik ıslah ve tebliğ faaliyetleri değerlendirilmiş; son bölümde ise Afrikalı hükümdarların hac yolculuklarının kıtanın İslâmîleşme sürecine katkısı incelenmiştir. Böylece hac yolculuklarının Afrika'daki İslâmî dönüşüm üzerindeki bütüncül etkisi ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

1. Afrika'da İslâm'ın Yayılması

İslâm, 615 yılında gerçekleşen Habeşistan hicretiyle birlikte Afrika'da yayılmaya başlamıştır. Ayrıca 628'de Hz. Peygamber'in Habeş hükümdarı Necâşî'ye davet mektubu göndermesi üzerine Necâşî buna olumlu cevap vermiş ve böylelikle Doğu Afrika'da İslâm'ın temelleri atılmıştır.¹⁶ Bu tarihten sonra İslâm'ın

¹² Vâil Nebîl İbrahim Osman, "Devru Rihleti'l-hacci fî Neşri'l-İslâmi fî Garbi Ifrikiyâ", *Mü'temeru Tarîki'l-hacci fî Ifrikiya* (Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İfrikiya, 2016), 4/122-143.

¹³ Hasan Yavuz, "Haccın Kültürel Etkileri: Afrika Örneği", *Bitlis İslamiyat Dergisi* 4/1 (2022), 82-98.

¹⁴ Erik Gilbert - Jonathan T. Reynolds, *Dünya Tarihinde Afrika: Tarih Öncesinden Günümüze*, çev. Mehmet Demirkaya (İstanbul: Küre Yayınları, 2019).

¹⁵ Bernard Lewis, *Ortadoğu*, çev. Selen Y. Kölay (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2003), 269.

¹⁶ Ebû Muhammed Cemâleddin Abdülmelik İbn Hîşâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, ed. Ömer Abdüsselâm Tedmuri (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabiyyi, 1990), 1/349-366.

Afrika'da yayılmasında birçok etken rol oynamıştır. Özellikle Batı Afrika'da İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren davetçilerin ve tüccarların barış yoluyla tebliğde bulunmasının İslâm'ın yayılmasında etkisi büyüktür.¹⁷ İslâmiyet'in Afrika'da kabul edilmesinin en önemli sebeplerinin başında İslâm'ın sade ve herkese açık olması, ayrıca insanlara eşit haklar vererek yeni ufuklar açması da sayılmaktadır.¹⁸

İslâm'ın yayılmasında etkili faaliyetlerinden olan fetihler, Afrika'da ilk olarak Hz. Ömer döneminde başlamıştır. Amr b. Âs (ö. 664) komutasındaki İslâm orduları Hz. Ömer'den izin alarak 639 yılında Aşağı Mısır'a girmiş ve Mısır şehirlerini sırasıyla fethetmiştir.¹⁹ Ferma, Bülbey, Ümmü Düneyn, Babilon, İskenderiye ve Berka gibi önemli şehirler fethedilmiştir.²⁰ Mısır'ın ardından Kuzey Afrika'da fetihler yoluyla İslâm yayılmaya devam etmiştir.²¹ Hz. Osman döneminde 647'de Abdullah b. Sa'd (ö. 656) komutasında Trablusgarp ve Subeytula, Muâviye b. Ebû Süfyân (661-680) döneminde 670'te Ukbe b. Nâfi (ö. 682) komutasında Kayrevân ve Fizân bölgeleri fethedilmiştir.²² 705 ile 708 yılları arasında Musa b. Nusayr (ö. 717) komutasındaki İslâm orduları Atlas Okyanusu kıyılarına varmıştır.²³

Fetihlerin ardından tebliğ faaliyetleri, İslâm'ın yayılmasında en etkili yollardan biri olmuştur. Birçok kabile tebliğ yapan vaizler aracılığıyla İslâm'la tanışmıştır. Batı Afrika'da Kânim ve Bornu halkları bu sayede İslâm'ı öğrenmiştir. Özellikle 1010 yılında Za Kossi döneminde Songhai kabilesi, tebliğ faaliyetleriyle Müslüman olmaya başlamıştır.²⁴ Ayrıca Müslüman hükümdarların farklı pagan krallıklara gönderdiği davet mektupları sayesinde de bazı hükümdarlar ve halkları Müslüman olmayı kabul etmişlerdir.²⁵

Afrikanlı Müslüman hükümdarlar davet mektupları göndermenin yanı sıra pagan krallıklarla mücadele etmişler ve fetih faaliyetlerini canlı tutmuşlardır. Tekrûr hükümdarı Reîs Diâbî'nin (ö. 1040) ve Kânim'de Kral Hümay-Cilmi'nin (1085-1097) fetih çalışmaları bu konuda Batı Afrika bölgesinde öncü olmuştur.²⁶ Mağrib'de kurulan Murâbitlar (1056-1147) ve Muvahhidler (1130-1269), Batı ve Orta Afrika'nın içlerine seferler düzenleyerek Tekrûr ve Mali krallıklarının İslâm'ı kabul etmesine çaba sarf etmişlerdir.²⁷ Ardından Batı Afrika'da kurulan Mali ve Songhay krallıkları da bu konuda pek çok emek harcamışlardır.²⁸ Memlük hükümdarı Muhammed b. Kalavun (1293-1294, 1299-1309, 1310-1341) 1320 yılında Sudan'ın içlerine seferler düzenledi. Bu seferlerin sonucunda Sudan'ın içlerinde İslâm'ın yayılması hız kazandı. Ayrıca X. ve

¹⁷ Âmir İsmâil Dâvud, "İshâmâtü Turukî'l-haccî fî Neşri'l-İslâmî ve'l-Lügatî'l-Arabîyyeti fî Nicîrya", *Mü'temeru Tarîki'l-haccî fî İfrîkiya* (Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İfrîkiya, 2016), 32-47.

¹⁸ Davut Dursun, "Afrika" (Din), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/428-435.

¹⁹ Hamdî Selâme, *Nahve Va'yun bit-Târih ve Ümmetün Muntasiratin İfrîkiyye Kârratü'l-İslâm* (Kahire: Dârü't-Takva, 2014), 72.

²⁰ Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısır ve ahbaruha*, ts., 90-116.

²¹ Ahmed b. Yahya el-Belazuri, *Fütühu'l Büldan: Ülkelerin Fetihleri*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 243; Cengiz Tomar, "Mısır (Tarih Fetihden Osmanlı Dönemine Kadar)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/559.

²² Berberilerin İslâm'ı kabul etmesinde Ukbe b. Nâfi'nin komutanlığı esnasındaki gayretleri etkili olmuştur. Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zühri İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâtî'l-Kebîr*, ed. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001), 6/138-142.

²³ Robert Mantran, *İslâmın yayılış tarihi (VII-XI. yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981), 110-112.

²⁴ Mudasıru Musa, *Batı Afrika'nın İslâmlaşması ve Songhai İmparatorluğu (M.1464-1591)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 27.

²⁵ Ahmet Kavas, "Afrika'da İslâm'ın Yayılışı", *Afrika'da İslâmiyet –Dünü, Bugünü, Yarını-*, ed. Ahmet Kavas (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 147-177.

²⁶ Musa, *Batı Afrika'nın İslâmlaşması ve Songhai İmparatorluğu (M.1464-1591)*, 27.

²⁷ Dursun, "Afrika" (Din), 1/428-435.

²⁸ Kevin Shillington, *Afrika Tarihi*, çev. Halil Doğan Aydoğan (İstanbul: İnkilâb Yayınevi, 2020), 1161-1174.

XI. yüzyıllarda Müslüman tüccarlar Etiyopya ve Somali topraklarında küçük devletler kurdular. Shoa, İfat ve Adal sultanlıkları gibi bu krallıklar da İslâm'ın nüfuzunun yayılması için çalışmışlardır.²⁹

Afrika'nın iç kesimlerine İslâm'ın yayılmasında tarikatların payı büyüktür. Tarikat mensubu şeyh ve müritler seyahat ederek Afrikalı halkları İslâm'a sevdirecek tebliğde bulundular.³⁰ Şâzeliyye tarikatı, XII. yüzyılda Kuzey Afrika'da, Kâdiriyye tarikatı Doğu Afrika ve Sahra bölgelerinde, Ticâniyye, Mürîdiyye, Üveysiyye, Mirgâniyye ve Senûsiyye gibi tarikatlar Afrika'nın farklı bölgelerinde İslâm'ın yayılmasına ve kökleşmesine katkı sundular.³¹ Özellikle Ahmed et-Ticâni'nin (ö. 1815) tesis ettiği Ticâniyye tarikatı Sömürge bölgelerinde yayılarak hem İslâm'ın yayılmasına hem de sömürge güçleriyle mücadeleye çalışmıştı. Trablusgarp ile Çad arasında yayılmış olan Senûsîlik ise İslâm'ın Sahra kabileleri arasında yayılmasına ve Afrikalıların sömürge güçleriyle mücadele etmelerine emek sarf etmişti.³²

Sömürgeci ülkelerin Güney Asya ülkelerindeki sömürgelerinden getirdikleri Müslüman işçiler ve köleler Doğu ve Güney Afrika sahillerinde İslâm'ın yayılmasında etkili oldular.³³ Sözgelimi Hollanda, 1654 yılından itibaren Endonezya ve çevresinden alıkoyduğu köleler ile siyasi sürgünleri Güney Afrika'ya getirdi. Bu getirilenlerin arasında Hollandalılara karşı bağımsızlık mücadelesi veren Şeyh Yusuf da bulunuyordu.³⁴

Afrika'nın iç kesimlerinin İslâm'dan haberdar olmalarında ticarî faaliyetler de etkiliydi. Kuzey Afrikalı tüccarların çoğu İslâm'ı kabul etmiş Müslümanlardı.³⁵ Müslüman tacirlerin hayatı, samimiyeti, ihtiyaç sahiplerine yardımcı olmaları ve ahlakları yerli halkın ilgisini çekmekteydi.³⁶ Ayrıca Ahmet Kavas'ın tabiriyle "tüccar" ve "Müslüman" kelimeleri birbirinin yerine kullanılır olmuştu.³⁷ Özellikle Kuzey Afrika'dan Sudan'a ve Sahra üzerinden Batı Afrika'ya geçen ticaret yolları İslâm'ın yayılmasında en etkili olanlardandı. Bu ticaret yolları üzerinde bulunan Gao,³⁸ Tinbüktü,³⁹ Fizân,⁴⁰ Takeda, Sicilmâse,⁴¹ Gat⁴² gibi şehirler zamanla ilim ve kültür açısından zengin bir konum kazandılar.⁴³ Tüccarlar büyük bir kalabalıkla uzun yolculuklara çıkmakta, bu esnada uğradıkları şehirlerde konaklayarak alışveriş yapmakta ve bazen

²⁹ Shullington, *Afrika Tarihi*, 185.

³⁰ Selâme, *Nahve Va'yun bit-Târih ve Ümmetün Muntasiratun Ifrikıyye Kârratü'l-İslâm*, 128.

³¹ bk. İ. Ethem Bilgin, "Afrika'da İslâm'ın Yayılışında Tasavvufun Rolü", *Tasavvuf Kitabı* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003), 665-686.

³² Dursun, "Afrika" (Din), 1/428-435.

³³ Kavas, "Afrika'da İslâm'ın Yayılışı", 147-177.

³⁴ Rıza Kurtuluş, "Güney Afrika Cumhuriyeti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/302.

³⁵ Gilbert - Reynolds, *Dünya Tarihinde Afrika: Tarih Öncesinden Günümüze*, 174.

³⁶ Özel, "Afrika" (Din), 1/435-439.

³⁷ Kavas, "Afrika'da İslâm'ın Yayılışı", 147-177.

³⁸ Günümüzde Mali'de bir şehir olan Gao, Nijer nehrinin kenarında ve önemli yolların birleştiği bir noktada bulunmaktadır. Rıza Kurtuluş, "Gao", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/357.

³⁹ Mali'nin ortasında Nijer nehrinin kenarında kurulmuş bir şehirdir. Şehrin önemi, Sahrâ yol güzergâhlarının kavşak noktasında bulunmasıdır. Bu şehir Tadmeka, Gat, Fizân, Gao ve Kanim yoluyla Mısır'a; Hoggar yoluyla Tunus'a, Sicilmâse yoluyla Fas'a, Mali yoluyla Batı Sudan'a giden yolların bağlantı noktasındadır. Ahmet Kavas, "Tinbüktü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/190-192.

⁴⁰ Libya'nın Sahra bölgesinde bulunan şehirdir. Batı Afrika ile Kuzey Afrika yol güzergâhında bulunan önemli bir merkezdir. Kemal Kahraman, "Fizân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/161-163.

⁴¹ Fas'ın güneydoğusunda kurulmuş tarihi bir şehirdir. Bilâdüssûdan'dan Mağrib istikametine gelen kervan yolunun kapısı konumundadır. Özellikle Batı Afrikalı hacıların uğrak yeridir. İbn Battuta, hurmasının bol ve lezzetli olduğunu özellikle iyrâr isimli olanının dünyada eşi benzeri olmadığını söyler. İsmail Ceran, "Sicilmâse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/136-138; Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 660.

⁴² Kuzeyden ve güneyden gelen Trablus ve Sudan ticaret kabilelerinin kavuşma yeri, Fizân ve Tuât bedevi kabilelerinin Pazar yeri olan Gat beldesi, birçok bölgeye tuz gönderen zengin tuz yataklarına sahipti. Sahrâ-yı Kebir'in en önemli ticaretgâhıdır. Ayrıca önemli hac güzergâhında bulunan bu yer, 1875 yılında Osmanlı devletine katılmıştır. Cami Baykurt, *Trablusgarb'tan Sahra-yı Kebir'e Doğru*, ed. Yüksel Kanar (İstanbul: Özgü Yayıncılık, 2011), 129; Abdullah Özdağ, *Osmanlı İdaresinde Trablusgarp Vilayeti (1876-1911)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 69.

⁴³ Dursun, "Afrika" (Din), 1/428-435.

farklı sebeplerle uzun zaman o şehirlerde konaklamak mecburiyetinde kalmaktaydılar.⁴⁴ Müslüman tüccarlar konakladıkları bu şehirlerde mescit, medrese, tekke gibi bazı yerlerin açılmasına öncülük etmekte ve o şehirlerin İslâm'la tanışmasına vesile olmaktadır.⁴⁵ Ayrıca fetih, ticaret ve diğer sebeplerle Afrika'nın farklı bölgelerine giden Müslümanlar, yerel kabilelerle evlilik yaparak akrabalık bağları oluşturarak halkla kaynaşmaktaydılar. Bu sayede bazı ailelerin arasında İslâm yayılmaya başlamıştı. Harar emiri Emir Abdullah'ın (1670-1700) babası, Oroma kabilesinden bir kadınla evlilik gerçekleştirdi ve bu sayede kabile İslâm'la tanıştı.⁴⁶

İslâm'ın yayılmasında önemli unsurlardan birisi de göç ve iskânlardır. İslâm öncesinden beri Arapların Afrika ile yoğun ticari ve kültürel ilişkisi mevcuttu.⁴⁷ Fetih hareketleriyle beraber Müslüman Arap kabilelerden bazıları Afrika'nın farklı yerlerine yerleşmekte ve bu göçler neticesinde İslâm bölgede yayılmaktaydı. Bazen bu göçler devlet eliyle yapılmakta veya bu göçler kabileler arası iç mücadelelerden kaynaklanmaktaydı.⁴⁸ Hz. Ömer döneminde Benî Mahzûm kabilesi Habeşistan'a yerleşmiş ve orada sultanlık kurmuştu. Mahzûm kabilesinin 896'da kurduğu Shawa Sultanlığı 1285 yılına kadar hâkimiyetini devam ettirmişti.⁴⁹ Doğu Afrika'da yaşayan Bece'lilerle anlaşma yapan Emevîler'in İfrîkiye valisi Ubeydullah b. Habbâb (ö. 741), 723-734 yılları arasında Cüheyne, Himyer ve Hevâzin kabilelerinden bazılarını bu bölgeye yerleştirmişti.⁵⁰ Emevîler döneminde 684'te Haccâc b. Yusuf'un (ö. 714) yönetiminden rahatsız olan ve Abdülmelik b. Mervan'ın (685-705) ordusundan kaçan Umman İbâzileri Güney Afrika'ya göç etmişlerdi. Bu dönemde Güney Afrika kıyılarına göç eden Müslümanlar Mombasa⁵¹, Zengibar gibi şehirleri kurdular.⁵² Zeyd b. Ali'nin (ö. 740) ölümü üzerine bazı taraftarları Somali kıyılarına yerleşti. Abbasiler döneminde Karmatîlerin kötü uygulamalarından bıkan bazı kabileler Somali kıyılarına giderek buraları yurt edindiler.⁵³ Abbasi halifesi Mutasım (833-842), bazı Arap kabilelerin Sudan'a ve Kızıldeniz sahillerine yerleşmeleri için teşviklerde bulundu.⁵⁴ Şiraz hükümdarı bazı tebaasıyla beraber Afrika sahillerine inerek Tanzania kıyılarında Kilve şehrini kurarak yerleşti. Portekizlerin elinde bulunan bu bölgeler ardından Umman sultanlarının idaresine girmişti.⁵⁵ Fâtımîler döneminde Benî Sâlim ve Benî Hilâl kabileleri Mısır'dan başlayarak Afrika'nın farklı bölgelerine yayıldılar. Bu kabileler Arapça ve İslâm'ın bu bölgelerin içlerine yayılmasını sağladılar.⁵⁶ Ayrıca Afrikalı bazı Müslüman kabileler dinlerini daha güzel yaşamak için göç etmeye başlamış ve bu göçler sonucunda özellikle Batı Afrika'da bazı pagan kabileler İslâm'la tanışmıştır. 1725 yılında Puta Calan ve Nijer'de yaşayan Müslüman halkların göçleri sayesinde Sierra-Leone'de İslâm'ı kabul etme oranı artmıştı.⁵⁷

⁴⁴ Halid Muhammed Muhammed Ali, "Eseru Rihlâti'l-hacci ale'l-Enşatî'l-İkdisâdiyyeti fi Garbi İfrîkiya fi'l-Fetrati kable ve ba'de'l-İsti'mâri", *Mü'temeru Tarîki'l-hacci fi İfrîkiya* (Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İfrîkiya, 2016), 7/27-48.

⁴⁵ Abdullah Sâlim Muhammed Bazine, *İntişarü'l-İslâm fi'l-İfrîkiyye Cenubi's-Sahrâu* (Misrata, 2010), 116.

⁴⁶ İbsa Ahmed Hassen, *Etiyopya Harar Bölgesinde Yeniden İslâmlaşma (XVIII-XX. Yüzyıllar)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 136.

⁴⁷ Bazine, *İntişarü'l-İslâm fi'l-İfrîkiyye Cenubi's-Sahrâu*, 68.

⁴⁸ Hamdî Selâme, *Nahve Va'yun bit-Târih ve Ümmetün Muntasiratun İfrîkiyye Kârratü'l-İslâm*, 47.

⁴⁹ Hassen, *Etiyopya Harar Bölgesinde Yeniden İslâmlaşma (XVIII-XX. Yüzyıllar)*, 68.

⁵⁰ Özel, "Afrika" (Din)", 1/435-439.

⁵¹ Kenya'da bulunan tarihi liman şehridir. Ahmet Kavas, "Mombasa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 30/269-371.

⁵² Bazine, *İntişarü'l-İslâm fi'l-İfrîkiyye Cenubi's-Sahrâu*, 92.

⁵³ Özel, "Afrika" (Din)", 1/435-439.

⁵⁴ Bazine, *İntişarü'l-İslâm fi'l-İfrîkiyye Cenubi's-Sahrâu*, 85.

⁵⁵ Özel, "Afrika" (Din)", 1/435-439.

⁵⁶ Bazine, *İntişarü'l-İslâm fi'l-İfrîkiyye Cenubi's-Sahrâu*, 102.

⁵⁷ Kavas, "Afrika'da İslâm'ın Yayılışı", 147-177.

2. Hac Güzergâhında Bulunan Halkların İslâm'la Tanışması

Afrikanlı hacıların kullandıkları hac yolları aynı zamanda İslâm'ın Afrika'da yayılış yollarıdır. Bu yollardan birincisi Kuzey Afrika üzerinden devam eden güzergâh; Mısır, Berka, Trablus, Tunus, Cezayir, Fas üzerinden geçerek Senegal nehri havzasına varmaktadır. Ayrıca bu güzergâhta Akdeniz üzerinden deniz yolu da kullanılmaktaydı. İkincisi Sahra üzerinden geçen güzergâhtır. Mısır vahalarından başlayıp Mağrib'in güneyinden geçmekte ve Batı Afrika'ya ulaşmaktadır. Üçüncüsü kervancıların kullandığı Trablusgarp, Tunus ve Cezayir sahralarından Çad Gölü civarında bulunan Batı Afrika ülkelerine gitmekte olan güzergâhtır. Dördüncü güzergâh, Büyük Sahra'nın doğusu ve Nil vadisinden Nûbe⁵⁸ ve Kuzey Sudan'a ulaşan yoldur. Beşinci güzergâhı ise Arabistan yarımadasının güneyinden Afrika'nın doğu sahillerine uzanmaktadır.⁵⁹

Bu güzergâhlar hac yolculukları dışında önemli ticaret yollarıydı. Nitekim hac ve ticaret hareketleri sayesinde bu bölgelerde Arapça, İslâm kültürü ve İslâm yayılmıştı.⁶⁰ Afrika'daki en önemli hac yolu Mağrib'den başlayıp Kuzey Afrika üzerinden devam eden güzergâhtı. Özellikle Batı Afrikanlı hacıların hac güzergâhı zaman zaman değişmekle beraber kullandıkları yol Sahra üzerinden Libya'ya geçerek Mısır üzerinden devam eden yoldu.⁶¹ Nitekim XIX. yüzyılda yaşanan savaşlar sebebiyle bu topraklar Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmış ve güvenilirliğini yitirmişti.⁶² Kuzey Afrika yolunun sömürgeci güçlerin eline geçmesiyle beraber Batı Afrikanlı hacılar Orta Sudan üzerinden hac yolculuklarını gerçekleştirmeye başlamıştı. Bunun sonucu olarak hacılar uzun mesafeler kat ederek yolculuk yaptıkları için birçok farklı inanca sahip insanlarla karşılaşmakta ve onlara İslâm'ı anlatmaktaydılar.⁶³

Kullandıkları güzergâhlar uzun olduğu için hacılar, pek çok yerden geçerek bu menzillerde dinlenmekteydiler. Bunun üzerine bu yerlerde mescitler kurmakta ve ibadet etmekteydiler.⁶⁴ Ayrıca Afrikanlı fakir hacılar, yolculuk esnasında geçimlerini sağlamak ve yol masraflarını çıkarmak amacıyla çalıştıklarından yolculuk süreleri uzamaktaydı. Bu sayede hacılar Kordofan,⁶⁵ Şendi gibi şehirlerde daha uzun süre kalarak burada yaşayan halklarla temas etmekteydiler.⁶⁶ Sudan'ın animist⁶⁷ ve pagan kabileleri arasından hacıların geçmesi sonucu olarak İslâm, bu kabileler arasında yayılmaya başlamıştı.⁶⁸ Özellikle Kânim-Bornu, Uganda ve Kenya gibi İslâm'ı hiç bilmeyen kabileler hac yolcuları sayesinde İslâm'dan

⁵⁸ Afrika'da yer alan Nûbe, büyük kısmı Sudan'da, küçük bir kısmı Mısır'da kalan bir bölgedir. Nebi Bozkurt, "Nûbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/222-223.

⁵⁹ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi Dini Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit (İstanbul: Kayihan Yayınları, 1997), 6/68; İsmail Ceran, *Fas Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012), 132.

⁶⁰ Ahmed Kâsım Ahmed, "Turuku kavâfilî't-tüccârî ve'l-haccî fi's-Sudani'l-Evsati ve eseruhu fî revdîdî'l-alâkâtî beynehü ve beyne's-şemâli ve'l-meşrikî'l-İslâmiyyî", *Mü'temeru Tarîkî'l-haccî fî İfrîkiya* (Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İfrîkiya, 2016), 3/16-28.

⁶¹ Davut Dursun, "Çad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/154.

⁶² Ahmet Kavas, "Sudan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 39/461.

⁶³ İlhan Zengin, *Geçmişten Günümüze Türkiye- Sudan İlişkileri* (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 10.

⁶⁴ Emile Bintü Salih eş-Şemrânî, "el-Âdâtü ve't-Tekâlidü'l-Menkületü abra'l-haccî", *Mü'temeru Tarîkî'l-haccî fî İfrîkiya* (Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İfrîkiya, 2016), 3/1-17.

⁶⁵ Günümüzde Sudan'ın sınırları içerisinde bulunan önemli tarihi bir bölgedir. Bu şehre XIV. yüzyıllarda gerçekleşen Müslüman göçler ve bölgeye yerleşen Müslümanların yerli halklarla evlenmesi bölgede İslâm'ın yayılmasını hızlandırdı. bk. Davut Dursun, "Kordofan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26/197-198.

⁶⁶ John Lewis Burckhardt, *Arabistan Seyahatleri*, çev. Yusuf Yazar (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2019), 274.

⁶⁷ Canlı ve cansız varlıkların ruhu olduğuna ve ruh göçüne inanmaya dayalı Afrika'da yaygın olan bir inanç sistemidir. Davut Dursun, "Afrika" (Din), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/428-435.

⁶⁸ Muhammed Mihri, *Sudan Seyahatnamesi* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2016), 142; Ebû Basir Mborali Kâmî, "Rihletü'l-haccî min Şarki İfrîkiya ilâ Bilâdî'l-Harameyni's-Şerifeyni Turuka'l-Mesâratî'l-Vesâilî", *Mü'temeru Tarîkî'l-haccî fî İfrîkiya* (Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İfrîkiya, 2016), 2/59-78.

haberler olmuştur.⁶⁹ Nitekim Moritanya'daki bir âlim olan Muhammed Emin Şinkîfî, hac yolculuğuna Çad'ın Ebze eyaletinden başlayarak Sudan üzerinden Nil vadisi boyunca devam etmiş ve bu yolculuğu esnasında birçok animist kabileyle karşılaşmış ve o kabilelerin İslâm'la tanışmasına vesile olmuştur.⁷⁰

Hac güzergâhı üzerinde bulunan Bece kabilesi; Nil vadisi, Sudan'ın kuzey bölgelerinde ve Kızıldeniz sahillerinde bulunan liman şehirlerinde yaşamaktaydı.⁷¹ Endülüslü meşhur seyyah İbn Cübeyr'in (ö. 1217) bu kabile hakkındaki izlenimleri genellikle olumsuzdu. Becelilerin, hacıları bilinmez yollara sürüklediğini, yollarda susuzluktan ölen hacıların mallarını yağmaladıklarını ifade eder. Ayrıca yabancı hayvanlara benzettiği bu halk, hacı adaylarının güvenliğini dikkate almaksızın onları tikiş tikiş gemilere bindirmektedir.⁷² Kötü adetleriyle meşhur olan bu halk, bu bölgeden geçen hacılar sayesinde İslâm ahlakıyla tanışmıştı.⁷³

3. Hacdən Dönerlerin Toplamlarının İslahı İçin Çalışması

Afrikanlı âlimlerin hac yapma konusunda gayretli olması İslâm'ın yayılmasına katkı sunmuştur. Hac yolculuğuna çıkanlar yolculukları esnasında büyük dönüşümler yaşayarak ülkelerine dönmüş ve davet çalışmalarına katılmışlardır. Ayrıca Afrikanlı hacılar hac güzergâhlarında bulunan ilim ve kültür merkezlerinden etkilenmişlerdir. Bunun sonucunda Afrika'da ıslah hareketleri canlanmış ve bu husus İslâm'ın yayılmasına katkı sağlamıştır.⁷⁴ Afrika'da İslâm'ı kabul etmiş olan bazı kabilelerin eski inançlarını da sürdürmeleri itikadi açıdan bazı sorunları beraberinde getirmiştir. Zira bu adetlerden bazıları İslâm inancına açıkça terstir.⁷⁵ Nitekim XIX. Yüzyılda ortaya çıkan Kâdirilik tarikatı ile de bağları bulunan Layen tarikatı, yerel inançların izlerini taşımaktadır. Sadece Yeşil Burun civarında taraftarları bulunan bu inanç sisteminde oruç, hac ve dört evlilik reddedilmektedir.⁷⁶ Özellikle hac yolculukları sayesinde bu kabileler sağlam İslâm inancıyla tanışma imkânı bulmuştur.⁷⁷ Osman b. Fûdî (ö. 1817) ve el-Hac Ömer el-Fûtî (ö. 1864), bu ıslah çalışmalarını yapan önemli figürlerdendir.⁷⁸

19. yüzyılda Batı Afrika bölgesinde hem İslâm'ı yaymak hem de Müslümanları sömürgeci devletlerin tahakkümünden kurtarmak için önemli ıslah ve davet çalışmaları yapılmıştır. Bu davet çalışması yapanlardan biri olan Osman b. Fûdî, 1754 yılında Hevsa'nın kuzeyinde bulunan Maratta'da dünyaya gelmişti.⁷⁹ İlk dinî eğitimini babasından gördükten sonra pek çok âlimden de dersler almıştı. Agadesli Cibrîl b. Ömer'in yanında bir yıl kalarak onun ıslahatçı fikirlerinden etkilenmiştir⁸⁰ Yaptığı hac yolculukları

⁶⁹ Muhammad Kyari, "A History of Hajj in Borno (Past and Present): Socio- Political and economic Impact", *Mü'temiru Tarîku'l-haccı fi Afrika* (Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve' d-Dirâsâtî'l-İfrikiya, 2016), 3/11-18.

⁷⁰ Muhammed Emin b. Muhammed Muhtâr Cekenî eş-Şinkîfî, *Rihletü'l-Hac ilâ Beytillâhi'l-Harâm* (Mekketü'l-Mükerreme: Daru'l-Alemi'l Fevaid, 2005), 285.

⁷¹ Rabi' Muhammed Kamer el-Hac, "Kabâilü'l-Becetî fi Şarkî's-Sûdânî fi müdevvenâti'r-rahhâleti ve'l huccâci", *Mü'temiru Tarîki'l-haccı fi İfrikiya* (Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve' d-Dirâsâtî'l-İfrikiya, 2016), 5/37-53.

⁶¹ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler (İstanbul: Selenge Yayınları, 2019), 42.

⁷³ el-Hac, "Kabâilü'l-Becetî fi Şarkî's-Sûdânî fi müdevvenâti'r-rahhâleti ve'l huccâci", 5/37-53.

⁷⁴ Âdem Bimebâ, "Tarîku'l-haccı bi Garbi İfrikiyâ: Kırâetun Târihiyyetun fi'l-eseri'l-Hadâriyyi li'rihleti'l-hâcc Umer el-Fûtî", *Mü'temiru Tarîki'l-haccı fi İfrikiya* (Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve' d-Dirâsâtî'l-İfrikiya, 2016), 3/29-42.

⁷⁵ Vincent Monteil, *Afrika'da İslâm*, çev. İzzet Tanju (İstanbul: Pınar Yayınları, 1992), 33.

⁷⁶ Bk. Ünver Günay, "Zenci Afrika'da İslâmiyetin Yayılışının Temel Etkenleri", *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4 (1980), 105-118.

⁷⁷ Dursun, "Afrika" (Din)", 1/428-435.

⁷⁸ Osman, "Devru Rihleti'l-haccı fi Neşri'l-İslâmî fi Garbi İfrikiyâ", 4/122-143.

⁷⁹ Osman, "Devru Rihleti'l-haccı fi Neşri'l-İslâmî fi Garbi İfrikiyâ", 4/122-143.

⁸⁰ Ahmet Kavas, "Osman b. Fûdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/466.

esnasında birçok âlim ve düşünürle görüşme imkânı bulmuş ve bu düşüncelerini daha sistemli hale getirmişti. Hac dönüşünde de davet ve ıslah çalışmalarına başlamıştı.⁸¹

Davet çalışması yapanlardan önemli bir isim de Ticâniyye tarikatı şeyhi el-Hac Ömer el-Fûtî'dir. Bugün Senegal devleti sınırları içinde bulunan Halvar'da doğan el-Hac Ömer, ilk eğitimini babası Sâid Osman'dan aldı.⁸² 1825 yılında ailesiyle beraber hac yolculuğuna başlayan el-Hac Ömer, bu yolculuğunda Mâsina, Sokoto⁸³ ardından Mısır'a vardı.⁸⁴ 1827 yılının sonlarında Mekke'ye ulaşan el-Hac Ömer, burada iki yıl kalarak farklı âlim ve tarikat şeyhleriyle görüşme imkânı buldu. Kudüs ve Kahire seyahatleri üzerine üçüncü haccını yapmak amacıyla 1829 yılında Mekke'ye gitti. 1830 yılından itibaren ıslah ve davet çalışmalarına başlamak için Batı Afrika'ya döndü. Batı Afrika'nın pek çok bölgesine 1840-1857 yılları arasında davet amacıyla seyahat etti. Gittiği bölgelerde vaazlar vererek insanlara İslâm'ı anlattı ve onları sömürgecilere karşı cihada davet etti. Ardından inandığı değerleri daha etkili hale getirmek için Batı Afrika'da kurduğu Tekrûr İslâm Devleti ile çalışmalarına devam etti.⁸⁵

Hacdan dönenlerin İslâm'ı anlatma ve yaşatmakta hevesli olmaları, İslâm'ı öğretmek için memleketlerinde okullar açmaları İslâm'ın Afrika'da yayılmasını hızlandırmaktaydı.⁸⁶ Bazı hacılar, yolculuk esnasında İslâmî ilimler tahsil etmiş ve memleketlerine döndüklerinde zaviyeler açarak irşat çalışması yapmışlardır. Farklı memleketlerden gelen davetçiler de onlara katılarak irşat çalışmalarına yardım etmişlerdir. Özellikle Func bölgesinden birçok hacı hac yolculuğu esnasında başta Mısır ve Hicaz olmak üzere gittikleri yerlerde İslâm'ı öğrenmişti.⁸⁷ Nitekim bu hac yolculukları ve hacıların davet çalışmaları sayesinde İslâm, Func halkının arasında yayılmıştı.⁸⁸

4. Afrikalı Liderlerin Hac Yolculuklarının İslâm'ın Yayılmasına Katkısı

Batı Afrikalı krallar yaptıkları haclarla meşhur olmuş ve bu yolculuklar İslâm'ın Batı Afrika'da yayılmasına katkı sunmuştur. Nitekim Batı Afrika'da ilk İslâm'ı kabul ettiği düşünülen Kânim sultanı Hummay'ın (1075-1086) ardından oğlu Dûneme b. Hummay (1086-1140), babasının yerine geçtikten sonra İslâm'ın yayılması için gayret etmiş ve üç defa hac ibadetini yerine getirmişti.⁸⁹ Bu hükümdar sahip olduğu orduyla Seyfiyye hânedanının en güçlülerinden kabul edilmekte⁹⁰ ve üçüncü hac yolculuğundan dönüşünde Fâtımîler tarafından bindiği geminin batırılarak öldürüldüğü ileri sürülmektedir.⁹¹

Murâbitlar ve Muvahhidler gibi bazı devletlerin kurulmasında da haccın etkisi bulunmaktadır.⁹² Nitekim Batı Afrika'nın tanıdığı kabile liderlerinden olan Yahya b. İbrahim, 1048 yılında hacdan dönerken Kayrevân'da tanınan âlim Ebu İmran el-Fâsî'nin talebesi Abdullah b. Yâsin'i Sanhâce Berberî kabilelerine

⁸¹ Osman, "Devru Rihleti'l-hacci fî Neşri'l-İslâmî fî Garbi İfrikiyâ", 4/122-143.

⁸² Muhammed el-Hâfız et-Ticâni, *el-Hac Ömer el-Fûtî* (Mısır: Zâviyetü't-Ticâniyye, 1963), 9.

⁸³ Nijerya'nın sınırları içerisinde bulunan bir eyalet merkezidir. Batı Afrika ile Kuzey Afrika arasında önemli ticaret merkezi olan bu yer aynı isimle XIX. yüzyılda bir sultanlığın başşehridir. Ahmet Kavas, "Sokoto", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/351-352.

⁸⁴ Zekerîya Kurşun, "el-Hac Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/417.

⁸⁵ Mudasiru Musa, "Batı Sudan Tarihindeki Önemli Hac Yolculukları ve Etkileri (XIII-XIX. Yüzyıllar)", *Africana Dergisi* 4/1 (2024), 24-40.

⁸⁶ Kâmi, "Rihletü'l-hacci min Şarki İfrikiya ilâ Bilâdi'l-Harameyni's-Şerifeyni Turuka'l-Mesâratî'l-Vesâilî", 2/59-78.

⁸⁷ Avvaz Sâlih Ali Sâlih, *Tarîku'l-hacci ve Eseruhâ alâ Memleketi'l-Func el-İslâmiyye fî'l-fetrati (910-1236/1504-1821)* (Hartum: Câmîatü Ümmü Derman, 2011), 119.

⁸⁸ Mehmet Aykaç, "Func", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/217.

⁸⁹ Abdurrauf Abdühü Ömer, "Tarîku'l-hacci li-huccâci Cuzri'l-Kameri ve esâruhu'l-hazâriyyetü", *Mü'temeru Tarîki'l-hacci fî İfrikiya* (Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İfrikiya, 2016), 8/154-167.

⁹⁰ Ahmet Kavas, "Kânim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/309.

⁹¹ Kerem es-Sâvî Baz, "Divânu'l-Kânim ve'l Bernû: Nemûzecun mubekkirun li'l-hacci ve'l-urûbeti ve'l-İslâmî fî Bilâdi's-Sûdânî'l-Evsatî", *Mü'temeru Tarîki'l-hacci fî İfrikiya* (Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İfrikiya, 2016), 4/168-187.

⁹² Abdullah Sâlim Bazine, *İntişârü'l-İslâm fî İfrikiya Cenubu's-Sahraü* (Bingazi: Daru'l-Kitabi'l-Vatani, 2010), 182.

İslâm'ı öğretmek için yanında memleketine götürmüş ve Murabıt hareketinin başlamasına vesile olmuştu.⁹³ Muvahhid devletini kuran İbn Tümert de hac için yaptığı seyahatler esnasında edindiği bilgi ve kültürle ülkesine dönmüş ve davetine başlamıştı.⁹⁴

Mali'nin hükümdarlarından olan takva sahibi Mûsâ Dijyû (1200-1218) hacetmiş, ardından gelen Mali hükümdarları da hacetme konusunda onu izlemişlerdir.⁹⁵ Bazı hükümdarlar bu yolculuk esnasında önemli görüşmeler yapmışlardır. Nitekim May Ali b. Dûneme (1465-1497), 1484 yılındaki hac seyahati esnasında Abbâsî Halifesi Abdülazîz tarafından kendisine Tekrûr Devleti'nin halifesi unvanı verilmiş⁹⁶ ve Kânim sultanları bu sıfatı o tarihten itibaren kullanmışlardır.⁹⁷

Çad Gölü'nün bulunduğu konum stratejik açıdan merkezi bir yer olduğu için Müslüman tüccarların ve hac yolcularının geçiş yaptığı bir konumda bulunmaktadır. Çad bölgesinin krallarından Sultan Ömer b. Kasım (ö. 1248) üç kere hac yapmış ve Kânim Bornu sultanı İdris Alveme de (1571-1603) hac ibadetini yerine getirmişti.⁹⁸ Hac esnasında Mekke'de ülkesinden gelecek hacılar için kalacak yer yaptırmıştı.⁹⁹ Ardından 1300 yılında Mali krallarından Sakura da hac yolculuğuna çıkmış ve dönüş esnasında Tajura'da öldürülmüştü.¹⁰⁰

Meşhur Mali sultanı Mense Mûsâ'nın (1312-1332) 1324-1325 yılları arasında yaptığı hac yolculuğuna on bin ile altmış bin arasında kişinin katıldığı kabul edilmektedir.¹⁰¹ Yanında hizmetinde bulunmak üzere binlerce kişiyi götürmüş,¹⁰² 8 ayda Mısır'a varmış, üç ay Mısır'da kalarak Hicaz'a yolculuk için gerekli deve ve diğer ihtiyaçlarını buradan tamamlamış¹⁰³ ardından Mısır hac kervanına katılmıştır.¹⁰⁴ Yanında katırlara yüklenmiş altın getirmiş,¹⁰⁵ geçtiği yerlerde birçok sadaka dağıtmış¹⁰⁶ ve yollarda mescitler yaptırmıştır.¹⁰⁷ Memlük sultanı Muhammed Nâsır Kalavûn tarafından kendisi için hazırlanmış bir sarayda ağırlandı;¹⁰⁸ kendisine at, deve ve çeşitli hediyeler verilmiştir.¹⁰⁹ Mısır'da birçok sadaka dağıtmış ve hacdan dönüş esnasında uluslararası baharat ticareti yapan kârimî tüccarından borç almak mecburiyetinde kalmıştır.¹¹⁰ İbn Battuta, borç alınan kişinin kârimî tüccarı Siraceddin olduğunu ve Mense Mûsâ'nın emirlerinin de borç almak mecburiyetinde kaldıklarını ifade etmiştir.¹¹¹

⁹³ es-Sîsî, "Devru'l-hacci ve Kavâfilihî fi Eslemeti Garbi İfrîkiyâ", 4/66-104.

⁹⁴ Ceran, *Fas Tarihi*, 138.

⁹⁵ Osman, "Devru rihleti'l-hacci fi neşri'l-İslâmî fi Garbi İfrîkiyâ", 4/122-143.

⁹⁶ İsa Gökgedik, *Afrika (Biladussudan)'da Kurulmuş Bir İslâm Devleti: Kânim-Bornu ve Osmanlı İle Münasebetleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 21.

⁹⁷ Kavas, "Kânim", 24/309.

⁹⁸ Muhammed, "el-Devru el-Sekafiyü li Kavafili el-hacci fi İfrîkiyye", 4/48-65.

⁹⁹ es-Semani, "Min Biladi Şankit ile Medinet'il Münevver'e'ti ve Eseruhu's Sekafi", 3/1-41.

¹⁰⁰ İbrahim Ali Yusuf eş-Şâmî, "Turuku'l-hacci fi's-Sahrâi'l-Kübrâ asra devleti Mâlî ve Sungay", *Mü'temeru Tarîki'l-hacci fi İfrîkiya* (Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İfrîkiya, 2016), 2/108-135.

¹⁰¹ John Jozif, *El-İslâmu fi Memaliki ve İmparatoriyyati İfrîkiyya's Sevda*, çev. Muhtar Suyufi (Kahire: Daru'l-Kitabi'l-Mısriyye, 1984), 75; Ebu'l Hasen Ali es-Semani, "Min Biladi Şankit ile Medinet'il Münevver'e'ti ve Eseruhu's Sekafi", *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika* (Hortum, 2016), 3/1-41.

¹⁰² Ceziri, *ed-Dürerü'l-Ferâid fi Ahbari'l-Hac ve Tariki Mekketi'l-Muazzama*, 2002; Vail Nebil İbrahim Osman, "Devru Rihleti'l-hacci fi Neşri'l-İslâmî fi Garbi İfrîkiyâ", 4/122-143.

¹⁰³ Makrizi, *Zehbü'l-Mesbuk*, 142.

¹⁰⁴ Ahmed Reşîdî, *Muhtasar hüsnü's-safa ve'l-ibtihac bi-zikri men vullîye imarete'l-hac*, ed. Ahmed bin Muhammed bin Ahmed bin Abduhu'l-Hazrâvi (Kahire: Mektebetü Zehrâ'üş-Şark, 2006), 133.

¹⁰⁵ Ahmet Kavas, "Afrikalı Sultanların Destanlaşan Hac Seyahatleri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2008), 89-102.

¹⁰⁶ Kahire'de yaptıkları alışverişler ve dağıttıkları sadakalar sebebiyle Mısır ekonomisi dalgalanmıştı. Tahar Abbou, "Mansa Musa's Journey to Mecca and Its Impact on Western Sudan", *Mü'temiru Tarik'ul Hacci fi Afrika* (Hortum, 2016), 7/19-31.

¹⁰⁷ Ahmet Kavas, "Hac İbadetiyle Taçlanan Afrikalılar", *Din ve Hayat TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi* 3 (2007), 64-68.

¹⁰⁸ Abbou, "Mansa Musa's Journey to Mecca and Its Impact on Western Sudan", 7/19-31.

¹⁰⁹ İbn Kesir, *Büyük İslâm Tarihi: el Bidaye Ve'n-Nihaye*, 1994, 14/195.

¹¹⁰ Cüneyt Kanat, "Kârimî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek-2/27.

¹¹¹ İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, 679.

1497 yılında Songay Sunlatanlığı'nın ünlü hükümdarı Askiya Muhammed, yanında beş yüz atlı ve bin asker olduğu halde hac için yolculuğa çıkmıştı.¹¹² Bu yolculuğa ülkesinde yaşayan kabilelerinin önemli temsilcileri de katılmış ve beraberinde hatırı sayılır bir servet getirmişlerdir.¹¹³ Askiya Muhammed, hac dönüşü Kahire'de Abbâsî halifesi Mütevekkil tarafından Batı Afrika'daki Müslümanların önderi olarak kabul edilmiştir.¹¹⁴ Mısır'da bulunduğu sırada Celaleddin Suyûfî gibi birçok değerli âlim ile görüşmüştü.¹¹⁵ Bazıları onun hac yolculuğunun azametini Mense Mûsâ ile eş görmüş,¹¹⁶ Ahmet Kavas ise onun verdiği sadakaların Mali sultanı Mense Mûsâ'yı geride bıraktığını ifade etmiştir.¹¹⁷

XIX. yüzyılda Afrikalı Müslümanların sömürgeci güçlere karşı mücadele etmelerinde de hac yolculukları etkin olmuştur. Hacda Müslüman ülkelerin ileri gelenleri buluşuyor ve toplantı yapıyorlardı.¹¹⁸ Örneğin Şeyh Mâu'l-Ayneyn b. Muhammed, 1858 yılında haccını gerçekleştirdiği esnada sömürgecilerin Cezayir ve Mısır'daki faaliyetlerini gözlemledi. Hacdan dönüşünden sonra, Batı Afrika'da Sahra kabilelerinin âlim ve liderlerini bir araya toplayarak kabileleri birleştirdi, onları ayrışmalardan kurtarmaya ve onlardan uzak tutmaya çalıştı. Sömürgecilerle cihat etmenin gerekliliğine onları ikna etti.¹¹⁹ Ayrıca, Müslüman liderlerin sömürgecilere karşı mücadele etmeleri, onları farklı dine inanan insanların da lideri konumuna yükseltmişti. Bunun üzerine sömürgeci devletlerle mücadele etmek isteyen kabileler, İslâm dinine girmeye başlamıştı. Nitekim Fransızlar bu çekincelerinden dolayı Nijer gibi sömürgelerinde bazı dönemler haccı yasaklamıştı.¹²⁰

Sonuç

Afrika'da İslâm, İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren yayılmaya devam etmektedir. Afrika'da İslâm'ın yayılış süreci, yalnızca askerî fetihlerle sınırlı olmayan; davet, ticaret, göç, tarikat faaliyetleri, evlilikler ve hac yolculukları gibi çok boyutlu dinamiklerin etkisiyle şekillenmiştir. Bu dinamikler arasında hac yolculukları, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde en kalıcı iz bırakan unsurlardan biri olmuştur.

Afrikalı hacılar, Atlas Okyanusu'ndan Kızıldeniz'e kadar uzanan uzun ve zorlu güzergâhlarda farklı toplumlarla karşılaşmış; bu karşılaşmalar sonucunda İslâm, yeni bölgelerde duyulmaya başlanmıştır. Özellikle Sahra ve Nil vadisi üzerinden gerçekleşen yolculuklarda, animist ve pagan kabilelerin hacı adayları ile kurdukları ilişkiler, İslâm'ın barışçıl yollarla tanınmasına vesile olmuştur. Hac güzergâhları aynı zamanda ticaret yollarıyla örtüştüğü için, dini yayılım ekonomik ve kültürel etkileşimlerle pekişmiştir.

Hac yolculukları yalnızca dinî tebliği değil, aynı zamanda toplumsal dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Hacdan dönen Müslümanlar, İslâmî ilimlerde kazandıkları bilgi ve Hicaz'da edindikleri tecrübelerle ülkelerine dönmüş; yeni zaviyeler, medreseler ve mescitler inşa ederek dini öğretim faaliyetlerine öncülük etmişlerdir. Böylelikle hac yolculukları, İslâm'ın içselleştirilmesini ve sahil İslâm

¹¹² Vail Nebil İbrahim Osman, "Devru Rihleti'l-hacci fi Neşri'l-İslâmi fi Garbi Ifrikiyâ", 4/122-143.

¹¹³ Kavas, "Afrikalı Sultanların Destanlaşan Hac Seyahatleri", 89-102.

¹¹⁴ Shullington, *Afrika Tarihi*, 173; Kavas, "Afrikalı Sultanların Destanlaşan Hac Seyahatleri", 89-102.

¹¹⁵ Kavas, "Hac İbadetiyle Taçlanan Afrikalılar", 64-68.

¹¹⁶ Musa, *Batı Afrika'nın İslâmlaşması ve Songhai İmparatorluğu (M.1464-1591)*, 90.

¹¹⁷ Ahmet Kavas, "Mali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/497.

¹¹⁸ Ira M. Lapidus, *İslam Toplumlari Tarihi*, çev. Yasin Aktay - Mevlüde Ayyıldızoğlu Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 2/321.

¹¹⁹ Muhammed Buzenkad, "Rihletü'l-hacc bi'l-Garbi's-Sahrâviyyi hilâle'l-fetrati'l-İsta'mâriyyet", *Mü'temeru Tariki'l-hacci fi İfrikiya* (Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İfrikiya, 2016), 2/41-58.

¹²⁰ Muhammed Abdurrahman Arîf, "Devru Rihleti'l-hacci fi Neşri'l-Lügati'l-Arabiyyeti ve'l-Muhâfazati aleyhe kadîmen ve hadîsen fi Garbi İfrikiya (en-Nîcer nemûzecen)", *Mü'temeru Tariki'l-hacci fi İfrikiya* (Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İfrikiya, 2016), 4/105-121.

anlayışının yerleşmesini sağlamıştır. Ayrıca yerel halkın İslâm öncesi inanç ve uygulamalarını terk etmesinde, hacıların ıslah ve davet çabaları belirleyici olmuştur.

Afrikalı hükümdarların gerçekleştirdikleri hac yolculukları, İslâm'ın prestij kazanmasına ve siyasi meşruiyetin güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Mense Mûsâ'nın görkemli hac yolculuğu, Askiya Muhammed'in hac dönüşünde Abbâsî halifesinden aldığı onay ve diğer Batı Afrikalı hükümdarların hac tecrübeleri, İslâm'ın yalnızca bireyler arasında değil, devlet düzeyinde de kökleşmesine imkân tanımıştır. Bu durum, hac ibadetinin Afrika'daki siyasal düzenin İslâmileşmesine doğrudan katkıda bulunduğunu göstermektedir.

XIX. yüzyılda sömürgeciliğin hız kazanmasıyla birlikte hac, Afrikalı Müslümanlar için sadece bir ibadet değil, aynı zamanda siyasî dayanışma ve direnişin sembolü hâline gelmiştir. Mekke'de farklı bölgelerden gelen Müslümanların buluşması, sömürge karşıtı fikirlerin yayılmasına ve mücadele bilincinin güçlenmesine aracılık etmiştir. Bu nedenle sömürgeci güçlerin zaman zaman hacı yasaklama girişimleri, onun dönüştürücü ve birleştirici rolünü teyit etmektedir.

Sonuç olarak, hac yolculukları Afrika'da İslâm'ın yayılmasında stratejik bir işlev görmüş; bireysel manevî dönüşümden toplumsal ıslaha, siyasal meşruiyetten kültürel etkileşime kadar geniş bir yelpazede kalıcı etkiler bırakmıştır. İslâm'ın Afrika'da kökleşmesinde hac, yalnızca dinî bir vecibe değil, aynı zamanda bir davet, eğitim, siyaset ve kültür aracı olmuştur. Bu nedenle Afrika İslâm tarihini anlamada hac yolculukları, üzerinde daha fazla akademik araştırma yapılması gereken temel bir unsur olarak değerlendirilmektedir.

Kaynakça / References

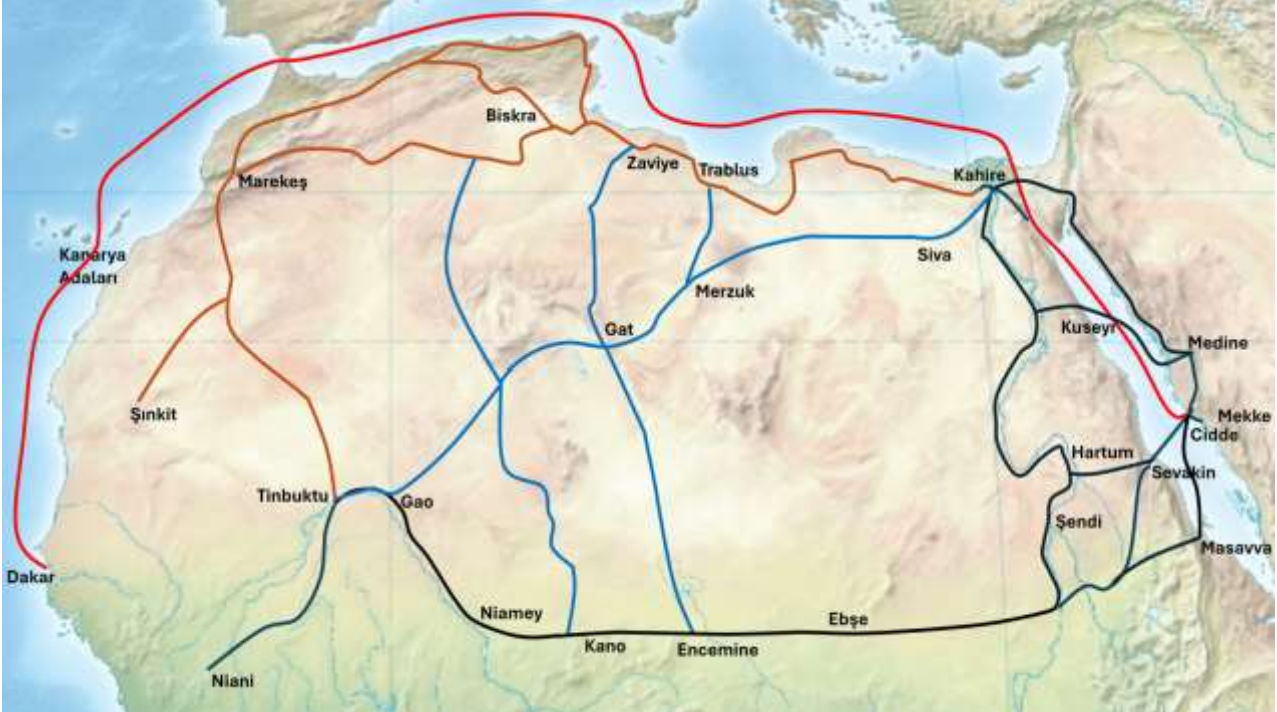
- Abbou, Tahar. "Mansa Musa's Journey to Mecca and Its Impact on Western Sudan". *Mü'temeru Tarîki'l-hacci fî İfrîkiya*. 6/19-31. Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İfrîkiya, 2016.
- Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah İbn. *Fütûhu Mısır ve ahbâruha*. ed. Charles C. Torrey. Leiden: E.J. Brill, 1920.
- Ali, Halid Muhammed Muhammed. "Eseru Rihlâtî'l-hacci ale'l-Enşitâtî'l-İkdisâdiyyeti fî Garbi İfrîkiya fi'l-Fetrati kable ve ba'de'l-İsti'mârî". *Mü'temeru Tarîki'l-hacci fî İfrîkiya*. 7/27-48. Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İfrîkiya, 2016.
- Arîf, Muhammed Abdurrahman. "Devru Rihleti'l-hacci fî Neşri'l-Lügati'l-Arabiyyeti ve'l-Muhâfazati aleyhe kadimen ve hadisen fî Garbi İfrîkiya (en-Nîcer nemûzecen)". *Mü'temeru Tarîki'l-hacci fî İfrîkiya*. 4/105-121. Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İfrîkiya, 2016.
- Aykaç, Mehmet. "Func". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/217. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Baykurt, Cami. *Trablusgarb'tan Sahra-yı Kebir'e Doğru*. ed. Yüksel Kanar. İstanbul: Özgü Yayıncılık, 2011.
- Baz, Kerem es-Sâvî. "Divânü'l-Kânim ve'l Bernû : Nemûzecun mubekkirun li'l-hacci ve'l-urûbeti ve'l-İslami fî Bilâdî's-Sûdânî'l-Evsatî". *Mü'temeru Tarîki'l-hacci fî İfrîkiya*. 4/168-187. Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İfrîkiya, 2016.
- Bazine, Abdullah Sâlim. *İntişâru'l-İslâm fî İfrîkiya Cenubu's-Sahrâu*. Bingazi: Daru'l-Kitabi'l-Vatani, 2010.
- Belazuri, Ahmed b. Yahya el-. *Fütûhu'l Büldan: Ülkelerin Fetihleri*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Bilgin, İ. Ethem. "Afrika'da İslâm'ın Yayılışında Tasavvufun Rolü". *Tasavvuf Kitabı*. 665-686. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.
- Bimebâ, Âdem. "Tarîku'l-hacci bi Garbi İfrîkiyâ: Kırâetun Târihiyyetun fi'l-eseri'l-Hadâriyyi li'rihleti'l-hâcc Umer el-Fûtî". *Mü'temeru Tarîki'l-hacci fî İfrîkiya*. 3/29-42. Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İfrîkiya, 2016.
- Bozkurt, Nebi. "Nûbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/222-223. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Burckhardt, John Lewis. *Arabistan Seyahatleri*. çev. Yusuf Yazar. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2019.
- Buzenkad, Muhammed. "Rihletü'l-hacc bi'l-Garbi's-Sahrâviyyi hilâle'l-fetrati'l-İsta'mâriyyet". *Mü'temeru Tarîki'l-hacci fî İfrîkiya*. 2/41-58. Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İfrîkiya, 2016.
- Cemil, Beşşar Ekrem. *Târihü'l İslâm fî İfrîkiyâ*. Amman: Daru'l-Fikr, 2014.
- Ceran, İsmail. *Fas Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012.
- Ceran, İsmail. "Sicilmâse". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/136-138. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ceziri, Zeynüddin Abdülkadir b. Muhammed b. Abdilkadir el-Ceziri el-Ensârî el-Hanbeli. ed-Dürerü'l-feraid fî Ahbarî'l-Hac ve tariki Mekketi'l-Muazzama. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- Dâvud, Âmir İsmâil. "İshâmâtu Turuki'l-hacci fî Neşri'l-İslâmi ve'l-Lügati'l-Arabiyyeti fî Nicirya". *Mü'temeru Tarîki'l-hacci fî İfrîkiya*. 4/32-47. Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İfrîkiya, 2016.
- Dursun, Davut. "Afrika" (Din). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/428-435. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Dursun, Davut. "Çad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/154. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Dursun, Davut. "Kordofan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/197-198. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Gilbert, Erik - Reynolds, Jonathan T. *Dünya Tarihinde Afrika: Tarih Öncesinden Günümüze*. çev. Mehmet Demirkaya. İstanbul: Küre Yayınları, 2019.

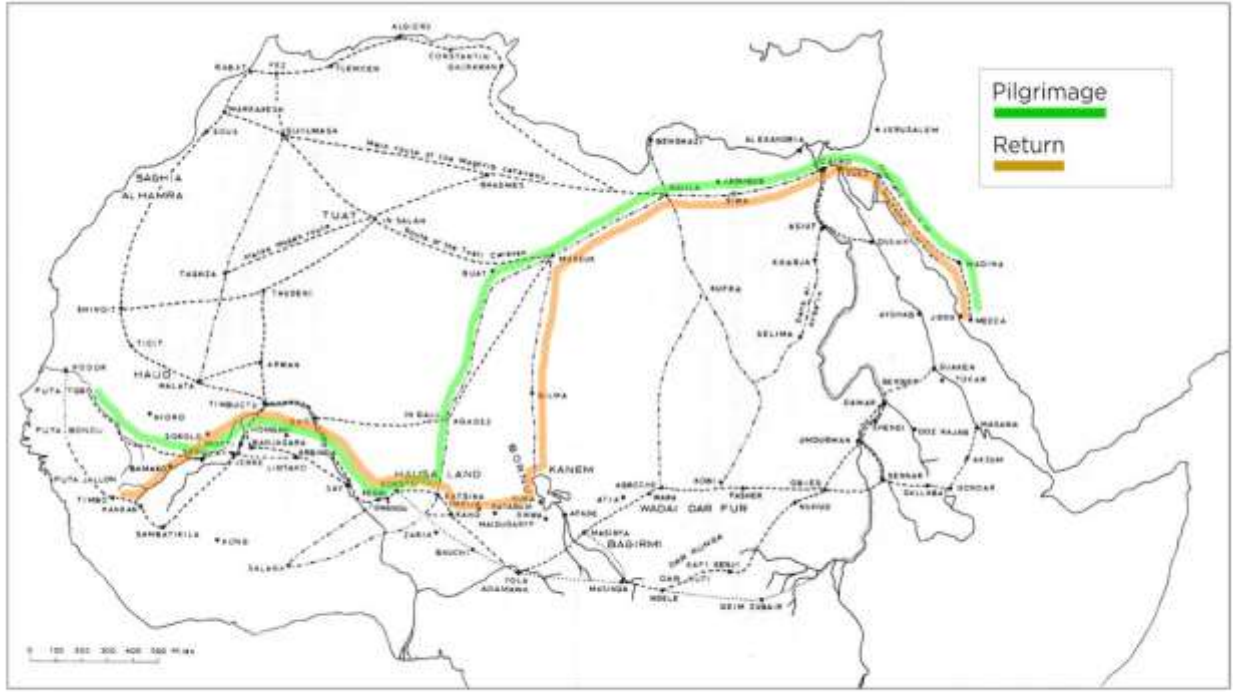
- Gökgedik, İsa. *Afrika (Bilâdüssûdan)'da Kurulmuş Bir İslam Devleti: Kanim-Bornu ve Osmanlı İle Münasebetleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Günay, Ünver. "Zenci Afrika'da İslamiyetin Yayılışının Belli Başlı Safhaları". *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* Prof. M. Tayyib Okiç Armağanı (1978), 147-157.
- Günay, Ünver. "Zenci Afrika'da İslamiyetin Yayılışının Temel Etkenleri". *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4 (1980), 105-118.
- Hac, Rabi' Muhammed Kamer el-. "Kabâilü'l-Beceti fî Şarki's-Sûdâni fî müdevvenâti'r-rahhâleti ve'l huccâci". *Mü'temeru Tarîki'l-hacci fî İfrîkiya*. 5/37-53. Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İfrîkiya, 2016.
- Hamdî Selâme. *Nahve Va'yun bit-Târih ve Ümmetün Muntasiratun İfrîkiyye Kârratü'l-İslâm*. Kahire: Dârü't-Takva, 2014.
- Hasan, Hasan İbrâhim. *İntişârü'l-İslâm fî'l-kârreti'l-İfrîkiyye*. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1984.
- Hassen, Ibsa Ahmed. *Etiyopya Harar Bölgesinde Yeniden İslamlaşma (XVIII-XX. Yüzyıllar)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah. *Fütuhu Mısır ve ahbaruha*, ts.
- İbn Battuta Tanci, Ebu Abdullah Muhammed. *İbn Battuta Seyahatnamesi*. çev. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed. *Endülüsten Kutsal Topraklara*. çev. İsmail Güler. İstanbul: Selenge Yayınları, 2019.
- İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemâleddin Abdülmelik. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. ed. Ömer Abdüsselâm Tedmuri. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabiyyi, 1990.
- İbn Kesir. *Büyük İslam Tarihi: el Bidaye Ve'n-Nihaye*. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri. *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*. ed. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 2001.
- İbrahim Hasan, Hasan. *Siyasi Dini Kültürel Sosyal İslam Tarihi*. çev. İsmail Yiğit. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1997.
- Jozif, John. *El-İslamu fî Memaliki ve İmparatoriyyati İfrîkiyya's Sevdâ*. çev. Muhtar Suyufi. Kahire: Daru'l-Kitabi'l-Mısriyye, 1984.
- Kahraman, Kemal. "Fizân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/161-163. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kâmî, Ebû Basir Mborali. "Rihletü'l-hacci min Şarki İfrîkiya ilâ Bilâdi'l-Harameyni's-Şerifeyni Turuka'l-Mesâratil-Vesâili". *Mü'temeru Tarîki'l-hacci fî İfrîkiya*. 2/59-78. Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İfrîkiya, 2016.
- Kâsım Ahmed, Ahmed. "Turuku kavâfili't-tüccâri ve'l-hacci fi's-Sudani'l-Evsati ve eseruhu fî revdîdi'l-alâkâti beynehü ve beyne's-şemâli ve'l-meşriki'l-İslâmiyyi". *Mü'temeru Tarîki'l-hacci fî İfrîkiya*. 3/16-28. Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İfrîkiya, 2016.
- Kavas, Ahmet. "Afrika'da İslam'ın Yayılışı". *Afrika'da İslamiyet –Dünü, Bugünü, Yarını-*. ed. Ahmet Kavas. 147-177. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Kavas, Ahmet. "Afrikalı Sultanların Destanlaşan Hac Seyahatleri". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2008), 89-102.
- Kavas, Ahmet. "Hac İbadetiyle Taçlanan Afrikalılar". *Din ve Hayat TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi* 3 (2007), 64-68.
- Kavas, Ahmet. "Kanim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/308-311. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

- Kavas, Ahmet. "Mali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/493-504. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Kavas, Ahmet. "Mombasa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/269-271. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Kavas, Ahmet. "Osman b. Fûdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/466-467. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kavas, Ahmet. "Sokoto". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/351-352. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kavas, Ahmet. "Sudan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/461. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kavas, Ahmet. "Tinbüktü". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/190-192. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kurşun, Zekeriya. "el-Hac Ömer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/417-419. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kurtuluş, Rıza. "Gao". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/357. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kurtuluş, Rıza. "Güney Afrika Cumhuriyeti". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/299-303. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kyari, Muhammad. "A History of Hajj in Borno (Past and Present): Socio- Political and economic Impact". *Mü'temiru Tarîku'l-hacci fi Afrika*. 3/11-18. Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İfrikiya, 2016.
- Lapidus, Ira M. *İslam Toplamları Tarihi*. çev. Yasin Aktay - Mevlüde Ayyıldızoğlu Aktay. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Lewis, Bernard. *Ortadoğu*. çev. Selen Y. Kölay. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2003.
- Makrizî, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b Ali b Abdülkâdir. *ez-Zehbü'l-mesbûk fi zikri men hacce mine'l-hulefâ ve'l-mülûk*. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 2000.
- Mantran, Robert. *İslâmın yayılış tarihi (VII-XI. yüzyıllar)*. çev. İsmet Kayaoglu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981.
- Mihri, Muhammed. *Sudan Seyahatnamesi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2016.
- Monteil, Vincent. *Afrika'da İslam*. çev. İzzet Tanju. İstanbul: Pınar Yayınları, 1992.
- Muhammed, Muhammed Yusuf. "ed-Devru's-sekâfiyyü li kavâfili'l-hacci fi Efrikiya abra't-târihi (Şadd nemuzecen)". *Mü'temeru Tarîki'l-hacci fi İfrikiya*. 4/48-65. Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İfrikiya, 2016.
- Musa, Mudasıru. *Batı Afrika'nın İslamlaşması ve Songhai İmparatorluğu (M.1464-1591)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Musa, Mudasıru. "Batı Sudan Tarihindeki Önemli Hac Yolculukları ve Etkileri (XIII-XIX. Yüzyıllar)". *Africana Dergisi* 4/1 (2024), 24-40. <https://doi.org/10.58851/africana.1328035>
- Osman, Vâil Nebîl İbrahim. "Devru rihleti'l-hacci fi neşri'l-İslâmi fi Garbi Ifrikiyâ". *Mü'temeru Tarîki'l-hacci fi İfrikiya*. 4/122-143. Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İfrikiya, 2016.
- Ömer, Abdurrauf Abduhû. "Tarîku'l-hacci li-huccâci Cuzri'l-Kameri ve esâruhu'l-hazâriyyetü". *Mü'temeru Tarîki'l-hacci fi İfrikiya*. 8/141-149. Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İfrikiya, 2016.
- Özdağ, Abdullah. *Osmanlı İdaresinde Trablusgarp Vilayeti (1876-1911)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Öztürk, Levent (ed.). *Etiyopya'da İslâmiyet: Asr-ı Saadette Habeşistan'la Münasebetler*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2001.
- Reşîdî, Ahmed. *Muhtasar hüsnü's-safa ve'l-ibtihac bi-zikri men vulliy imarete'l-hac*. ed. Ahmed bin Muhammed bin Ahmed bin Abduhu'l-Hazrâvi. Kahire: Mektebetü Zehrâ'üş-Şark, 2006.

- Sâlih, Avvaz Sâlih Ali. *Tarîku'l-hacci ve Eseruhâ alâ Memleketi'l-Func el-İslâmiyye fi'l-fetrati* (910-1236/1504-1821). Hartum: Câmîatü Ümmü Derman, 2011.
- Semmâni, Ebü'l-Hasen Ali. "Min bilâdi Şinkit ile'l-Medineti'l-Münevverati ve eseruhu's-sekâfiyyü". *Mü'temeru Tarîki'l-hacci fi İfrîkiya*. 8/1-41. Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İfrîkiya, 2016.
- Shullington, Kevin. *Afrika Tarihi*. çev. Halil Doğan Aydoğan. İstanbul: İnkilâb Yayınevi, 2020.
- Sîsî, Eymen es-. "Devru'l-hacci ve kavâfilihî fi eslemeti Garbi İfrîkiyâ". *Mü'temeru Tarîki'l-hacci fi İfrîkiya*. 4/66-104. Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İfrîkiya, 2016.
- Şâmî, İbrahim Ali Yusuf eş-. "Turuku'l-hacci fi's-Sahrâi'l-Kübrâ asra devleti Mâlî ve Sungay". *Mü'temeru Tarîki'l-hacci fi İfrîkiya*. 2/108-135. Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İfrîkiya, 2016.
- Şemrâni, Emile Bintü Salih eş-. "el-Âdâtü ve't-Tekâlîdû'l-Menkûletü abra'l-hacci". *Mü'temeru Tarîki'l-hacci fi İfrîkiya*. 3/1-17. Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İfrîkiya, 2016.
- Şinkîti, Muhammed Emin b. Muhammed Muhtâr Cekenî eş-. *Rihletü'l-Hac ilâ Beytillâhi'l-Harâm*. Mekketü'l-Mükerreme: Daru'l- Alemi'l-Fevaid, 2005.
- Ticânî, Muhammed el-Hâfız et-. *el-Hac Ömer el-Fûtî*. Mısır: Zâviyetü't-Ticâniye, 1963.
- Tomar, Cengiz. "Mısır (Tarih Fetihten Osmanlı Dönemine Kadar)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/559. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Yavuz, Hasan. "Haccın Kültürel Etkileri: Afrika Örneği". *Bitlis İslamiyat Dergisi* 4/1 (2022), 82-98. <https://doi.org/10.53442/bider.vi.1106807>.
- Zengin, İlhan. *Geçmişten Günümüze Türkiye- Sudan İlişkileri*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Ek

Umar Tall's Probable Pilgrimage Route (1828-1830)

Adapted from Umar Al-Naqar, *The Pilgrimage Tradition in West Africa: an historical study with special reference to the nineteenth century*, Khartoum, 1972, after p. 138.